

Deli Gergely¹

A szívébe írva
Recenzió Wolfgang Waldstein könyvéről

A szakirodalmi írásokon belül külön műfajt, tudományos és stiláris szempontból is markánsan elkülönülő alfajt képeznek azok az általában rövid terjedelmű, mégis átfogó és kinyilatkoztató művek, amelyekkel a szerzőik általában jelentős szakmai pályafutásuk vége felé jelentkeznék. Ezek a művek nem rigorózus szakmai pontosságukkal, a feldolgozott szakirodalom nagy számával tűnnek ki, sokkal inkább azzal, hogy egy nagy tudású, sokat próbált elme emberi hangvételű üzenetét hordozzák. Ezen munkák jelentősége többnyire nem a tudományos innovációkban áll, hanem abban, hogy megtapasztalható bennük a hosszú, fáradozásokkal terhes és eredményekkel díszes élet minden bölcsessége. Wolfgang Waldstein most bemutatásra kerülő műve, amely az „*Ins Herz geschrieben. Das Naturrecht als Fundament einer menschlichen Gesellschaft*” címet viseli,² is ebbe a csoportba tartozik. A szakma nagy doyenjei már „megengedhetik maguknak”, hogy kendőzetlenül, önkorlátozás nélkül fejtssék ki véleményüket, harcosan kérdőjelezzék meg az eltérő álláspontokat, hogy szembe menjenek a korszellemmel.³ Ahogy Karl Jaspers is elbeszéli apkjáról, az embernek el kell érnie egy bizonyos kort, hogy szabadon kimondhassa a véleményét.⁴ Szerencse, hogy vannak ilyen szerzők, szerencse, hogy vannak ilyen könyvek, sok szempontból elgondolkodtatnak bennünket, pályakezdő fiatalokat, akik nemrég kezdtük meg egy-egy szakterülettel az ismerkedést.

A recenzió elején tiszteletadásképpen álljon itt néhány szó magáról a szerzőről, majd a kötet magyar kiadásának körülményei kerülnek bemutatásra. Waldstein Oroszországból menekült család gyermeke, 1928-ban már Finnországban született, szüleivel az 1940-es finn-orosz háború idején telepedtek le Ausztriában. Jogi tanulmányait Innsbruckban végezte, itt is habilitált, majd 1964-ben a római jog rendkívüli egyetemi tanárává nevezték ki a helyi egyetemen. A következő évtől egészen 1992-ben bekövetkezett emeritálásáig a salzburgi egyetem római jog professzora. Ezt követően oktatott a lateráni pápai egyetemen. Szakmai szempontból leginkább a rajta kívül a Gerhard Dulckeit és Fritz Schwarz által fémjelzett római jogtörténeti kézikönyv kapcsán vált az egyetemes római jogtudomány egyik megkerülhetetlen alakjává. Sokat tett és tesz a természetjog népszerűsítéséért, de közéleti szerepvállalása is jelentős, kiállt például a tridenti miserend megőrzése mellett.

2012. március 29-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem díszdoktorává avatták, az ünnepség előestéjén került bemutatásra „A szívébe írva – A természetjog mint az emberi társadalom alapja” című kötete, amelyet a katolikus egyetem Római Jogi Tanszékének munkatársai, El Beheiri Nadja tanszékvezető asszony, Erdődy János és Radványi Anna fordított magyarra. E munka több szempontból is dicséretre érdemes. Először is igen ritka, hogy ilyen hamar magyarul is hozzáférhető tegyék a külföldi, természetjoggal foglalkozó szakirodalmat, a mű német eredetije csak két évvel korábban, 2010-ben jelent meg a Sankt Ulrich Verlag gondozásában.

¹ Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus

² Waldstein, Wolfgang: A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja. Szent István Társulat, Budapest, 2012.

³ E szempontból hasonló di Fabio, Udo: Die Kultur der Freiheit. Beck, München, 2005. című műve.

⁴ Jaspers, Karl: Philosophie und Welt. Reden und Aufsätze. Piper, München, 1963, 375. p.

Másrészről a fordítás módszertana is példaértékű. A munkát szemináriumi keretben a katolikus egyetem római joggal foglalkozó fiatal oktatói végezték a vezető tanár irányítása és felügyelete mellett. Kevés olyan tudományos foglalatosság van a szakfordításon kívül, amely hatékony nevel a tudományos alázatra és elmélyülésre.⁵ A kötet nyelve egyszerű és világos, az egyes nehezebben fordítható kifejezések magyarosítása mögött látszik a műgondra való törekvés, az ilyen fogalmak mélyebb megértését a könyv végén található jegyzetek segítik. Egyes esetekben a tartalom lehető leghűbb visszaadására irányuló igyekezet talán kissé nehézkes, bonyolult fordulatok felhasználásához vezetett. Ilyen például a *Meinungsklima* kifejezés, amelyet a fordítók „hordozó közeg által kialakított általános véleményként” ültettek át nyelvünkre. Talán egyszerűbb és az értelmezést nem nehezítő fordítás lehetett volna a „média által manipulált közvélekedés” vagy még egyszerűbben az „uralkodó közhangulat” kifejezések. Ezen apró fenntartás ellenére a fordítás jó és nagy szolgálatot jelent a hazai természetjog tudományának valamint az oktató-nevelő munkának. Harmadrészt a kötet kiválasztása szakmai érzékenységre és a nemzetközi tudományos trendek figyelembevételére utal. XVI. Benedek pápa például többször is hivatkozott a könyvben is kifejtett gondolatokra 2011-es, a német szövetségi gyűlés, a *Bundestag* előtt elmondott beszédében. Ez, a jogállam alapjairól szóló felszólalás – igencsak helyeseltető módon – a könyv függelékét képezi. A mű tehát érdemes a figyelmünkre, magyarul való gyors megjelentetése nyereség. A fordítók egyébként a mű hazai recepcióját is gondosan előkészítették. A kötethez dr. Erdő Péter bíboros úr írt előszót, amelyben a mű oktatásban betöltött remélhetőleg fontos szerepére hívja fel a figyelmet. Sor került a könyv bemutatására is egy, a szerző jelenlétében megtartott szakmai szimpózium keretében.

A magyar kiadás körülményeinek bemutatása után röviden a kötet tartalmi méltatása következik, majd néhány értékelő észrevétel zárja a recenziót. A mű voltaképpen négy nagy, eltérő hosszúságú részre osztható. Az első részt az első fejezet alkotja, és a természetjog létezéséről, a természetjog létezését tagadó álláspontok kritikájáról szól. Ezt az első, lényegi fejezetet taglalja a további három rész, három különböző aspektusból. A második nagy egység a történeti tapasztalat argumentuma a természetjog mellett, két fejezete az ókori természetjogról, illetve a római jog kapcsán a további európai jogfejlődésről szól. A harmadik egység a tartalmi, intézményi vizsgálódás terepe. Ezekben a fejezetekben a szerző a sorra veszi az élethez való jog, a házasság, a szülők neveléshez való joga, a tulajdonjog és a szerződési jog institúcióit. Ehhez az egységhez szorosan kapcsolódik a negyedik záró szakasz, amely átfogóbban, dominánsan közjogi alapról kiindulva a szociális tanítás és a szociális állam kereteiről szól.

A szerző szerint már az ókori emberképhez is elválaszthatatlanul hozzátartozik az ember teremtett voltáról való tudás. Ebből fakad aztán az a felismerés, hogy az ember élete olyan objektív magatartási szabályokhoz kötött, amely számára felismerhetőek, illetőleg az a sejtés, hogy életének értelme nem csupán erre a világra szorítkozik. Az ember létezésével olyan normatív rend jött létre a szerző állítása szerint, amely nem az embertől származik. Waldstein ismerteti a római jogászok néhány, természetjogra vonatkozó megállapítását, valamint vázolja a természetjogi normák gyakorlati alkalmazását is. Idézi Cicero álláspontját abban a kérdésben, hogy miképp lehet a jó törvényt a rossz törvénytől megkülönböztetni. E szerint a distinkciós alapja csak a természet normája (*naturae norma*) lehet.⁶ Természetesen a természet normájának mibenléte is további vita tárgyát képezi. E polémiában kizárólag a „közvetlen tapasztalás által történő helyes döntésre jutás” vagy egyszerűbben az intuíció

⁵ Hasonló eseként az elmúlt évek római jogi kiadványai közül Peter Stein: A római jog Európa történetében. Osiris, Budapest, 2005. című munkájának fordítása juthat eszünkbe, amely Földi András professzor és Földi Éva szakmai együttműködésének gyümölcse.

⁶ Cicero: De legibus, 1, 44. Idézi Waldstein: i.m. 69. p.

nyújthat támpontokat, amint azt a nagy romanista, Max Kaser is megállapította.⁷ A római jog pedig nem más, mint e közvetlen tapasztalásra épülő döntések kincsestára, amely az évszázados fejlődés során a teljes európai jogfejlődést átitta. Amint azt kivételes eleganciával von Ugarte gróf megállapítja I. Ferenc császárnak írt levelében: „... a római jogtudomány az általános rend, az erkölcsi érzék, az évszázadok tapasztalatával kiérlelt bírói okosság (...) kifejeződése (...) : legvégül pedig nem más, mint a jogtudomány egyes esetekre alkalmazott általános alapelveinek legbőségesebb gyűjteménye...”⁸

A természetjogról mint az emberi jogok alapjáról szólva Waldstein idézi Martin Kriele igen fontos álláspontját az alapjogok és az emberi jogok különbözőségéről. E szerint az alapjogok pozitív jog, az emberi jog pedig a természetjog terrénumához tartozik.⁹ Az emberi jogok a szentség és az örökkévalóság jegyeit viselik magukon, nem véletlen tehát, hogy minden emberi jog alapja az emberi méltóság, amely az ember istenképiségének, teremtményi mivoltának legerősebb kifejeződése.

A házasság kapcsán – Modestinus híres definíciójának¹⁰ alapul vételével – kifejti, hogy a házasság fogalma nem határozható meg önkényesen.¹¹ A fogalom férfi és nő olyan kapcsolatát takarja, amely lényegét tekintve objektíve, a természetjog által meghatározott, és amelyet sem állami hatalom, sem bármiféle ideológia nem változtathat meg, valamint amelynek természetes része a szülők joga gyermekeik neveléséhez.

A tulajdonról szóló fejezetben Waldstein Mayer-Maly nyomán kifejti, hogy az állítólagosan kapitalista jellegű, egoista és kizsákmányoló római jogi tulajdonfogalom a kora újkor terméke.¹² Rámutat arra, hogy a rómaiak tulajdonfelfogását két igen korszerű gondolat vezérelte. Egyrészt a rendelkezésre álló szűkös javak minél hatékonyabb felhasználása, másrészt pedig ezen szűkös javak felosztása akként, hogy az a társadalmi stabilitást, az állam belső békéjét leginkább szolgálja.

Waldstein szerint a fejlett kötelmi jog egésze természetjogon alapszik, mivel a kötelmi jogot meghatározó, legfontosabb szerződés-archetípusok (adásvétel, mű-, munka-, dologbérlet) minden nép számára közősek, konszenzuson és a tisztességesség kölcsönös elismerésén alapulnak, és tartalmuk természetjogilag meghatározott (*quae naturalem praestationem habere intelliguntur*). Itt a szerző által idézett Digesta-fragmentum¹³ „akinek tisztességes voltában megbíztunk” fordulatára hívom fel a figyelmet. A megelőlegezett bizalom feltétele azért érdekes, mert kettős kötelezettséget teremt a címzett számára. Egyrészt a bizalom alapállását a másik féllel szemben, amellyel szemben nem a másik féltől megkövetelt bizalom áll, hanem az első fél azon többletkötelezettsége, hogy az általa kezdeményezett bizalmi kapcsolaton alapuló kötelezettségvállalását teljesítse is. Robert Trivers elmélete szerint, két fél közeledésének játszmájában a mindkét résztvevő számára leghelyesebb, kölcsönösen előnyös stratégia rövid foglalata ez.¹⁴

Végezetül Waldstein megállapítja ugyan, hogy az ókori Rómában modern értelemben vett szociális tanítás még nem alakult ki, de meggyőzően érvel amellelt, hogy a szociális érzékenység előjeleivel már találkozhatunk, különösen a felszabadított rabszolgák szolgálati kötelezettségeivel (*operae*) kapcsolatos szabályozás kapcsán.

⁷ Kaser, Max: Zur Methode der römischen Rechtsfindung. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969, 54. Idézi Waldstein: i.m. 71–72. p.

⁸ Idézi Waldstein: i.m. 86. p.

⁹ Kriele, Martin: Einführung in die Staatslehre. Westdeutscher, Opladen, 1994⁵, 328. pp. Idézi Waldstein: i.m. 97. p.

¹⁰ Mod. D. 23, 2, 1.

¹¹ Waldstein, 158. p.

¹² Honsell, Heinrich – MayerMaly, Theo – Selb, Walter: Römisches Recht. Springer, Berlin, 1987⁴, 142. p. Idézi Waldstein: i.m. 168. p.

¹³ Paul. D. 50, 17, 84, 1.

¹⁴ Trivers, Robert: The evolution of reciprocal altruism, In Quarterly Review of Biology 46/1 (1971), 35–57. pp.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Waldstein azon felfogása, amellyel a természetjogi megközelítés helyességét a történeti tapasztalatból kívánja levezetni szoros rokonságban áll Ronald Dworkin legutóbb „*Justice for Hedgehogs*” című munkájában kifejtett elméletével. Mindkét gondolkodóban közös, hogy hisznek az értékek egységében, és objektív, az embertől független érték létezésében. Azaz, hisznek abban, hogy minden jogi problémára létezik egy helyes válasz. Míg Waldstein a helyes választ a római jogon alapuló évezredek létező gyakorlat talaján véli megtalálni, Dworkin úgy tartja, hogy egy döntés akkor helyes, ha a döntéshozó egyéb döntéseivel koherens. Mindebből úgy lesz véleménye szerint az embertől független értékesség, hogy feltételezi a morális és az etikai értékek egységét.¹⁵ Álláspontja szerint a morális értékrend azt mutatja meg számunkra, hogyan kell viselkednünk másokkal szemben, az etika pedig arra ad választ, miképp éljünk boldog életet. Az értékegység következtében a számunkra fontos boldog élet és a másokhoz való viszonyunk elválaszthatatlan egymástól. Így az egyes döntések konzisztens mivolta nem csupán a saját szubjektív rendszerünkbe való illeszkedésétől függ, de a külső viszonyainkban is meg kell állnia helyét. Mivel ez minden egyes személyre igaz, a kölcsönös összekapcsolódások egyetemes hálózata biztosítja az érték objektivitását.

Dworkin álláspontja annyiban az egyéni döntéshozói felelősségvállalás szempontjából annyiban különbözik Waldsteinétől, hogy – a sartré-i, emberi egzisztencia és esszencia szétválasztásának¹⁶ megfelelően – látszólag nagyobb szabadságot és éppen ezáltal nagyobb felelősséget ad az egyén számára döntései meghozatala, sőt tágabb értelemben boldog életének megkonstruálása tekintetében.

Dworkin értékesség fogalmát pontosabb lenne az objektív helyett az interszubjektív jelzővel illetni, a waldsteini értékfogalmat pedig metaszubjektívnek nevezni. Az előzőben az egymásmellé, az utóbbiban az alá-fölé rendeltség a hangsúlyosabb. Waldstein e hierarchikus viszony tételezése következtében kevésbé türelmes az objektívnek tételezett természetjogi mércétől történő elhajlás tekintetében, holott a legfőbb mérce, amelyet – az Isteni kinyilatkoztatás mellett – a választásra szoruló ember elé állítani képes, az ember által létrehozott történelmi tapasztalat. Tulajdonképpen a dworkini álláspont – kimondatlanul is – a történetiségbe torkollik, hiszen az egyéni értékválasztások kölcsönös érintkezéséből vagy éppen ütközéséből kikristályosodó objektivitás megszületéséhez az emberi élet időtartamához képest hosszú idő szükségeltetik.

Képletesen szólva a waldsteini elmélet pozitivisták bírálata a következőkben foglalható össze. A fentiek alapján azt, hogy A-ba a helyes út jobbra vezet, onnan tudjuk, hogy korábban sokan jobbra indulva ért el A-ba. Joggal bízhatunk abban, hogyha mi is jobbra indulunk, A-ba fogunk érni. A probléma az, hogy manapság úgy tűnik, sokan nem A-ba akarnak menni, hanem balra, B-be. Hogy B helyett A-ba helyes menni, nem tudjuk megmondani az alapján, hogy az A-ba vezető helyes út jobbra van. Annak, hogy A-ba helyes menni B helyett, nem szabad attól függenie, hogy eddig hányan mentek A-ba, vagy egyáltalán, valaha valaki is elment-e egyáltalán A-ba.

A dworkini felfogás nem szenved a fent körülírt gyengeségben, hiszen a morál és az etika, a közjó és az egyéni boldog életek összjátékában találja meg az abszolút értéket, amely az egyes összetevő elemek változásának engedve maga is változhat. Elmélete ilyen értelemben rugalmas, de tudásunk jelenlegi szintjén nem is szolgál abszolút válaszokkal.

Nyilván szabadon választhatunk aközött, hogy jobbra vagy balra fordulunk, csak az utóbbi esetben nem érünk el A-ba. Szabadságunkat szükségszerűen korlátozza célkitűzésünk. Ha a kereszteződésnél jobbra helyes menni, mi a jelentősége annak, hogy balra is mehetnénk?

Attól, hogy normák léteznek, még nem biztos, hogy létezniük kell, vagy éppen, hogy úgy kell(ene) létezniük, ahogy léteznek. Szűkebben, attól, hogy egy norma érvényes, még nem

¹⁵ Dworkin, Ronald: *Justice for Hedgehogs*. Belknap, Harvard, 2011, 12. p.

¹⁶ Sartre, Jean-Paul: *L'existentialisme est un humanisme*. Gallimard, Paris, 1996, 26–27. pp.

biztos, hogy helyes.¹⁷ Attól, hogy egy norma létezik, még nem biztos, hogy a norma által előfeltételezett helyesség (minden diszpozíció fogalmilag célkitűzést, azaz értékítéletet jelent) létezik.

Az úgynevezett naturalista hiba – miszerint hiba az, ha a létező valóságból (*Sein*) arra következtetünk, aminek lennie kell (*Sollen*) – elleni támadása során Waldstein a vitát tulajdonképpen csupán egy körrel beljebb (vagy inkább feljebb?) helyezi azon a végtelen értelmezési spirálon, amelynek egyik gyújtópontját a korlátos emberi értelem és érzékelés, másik fókuszát pedig az emberin túlmutató transzcendens megézés alkotja.

Waldstein felidézi, hogy Arisztotelész szerint nem szükséges mindent pontosan bebizonyítani, illetve, hogy a különböző tudományokban megelégedhetünk a bizonyítottság különböző fokáival.¹⁸ Éppen a lét végső előfeltételeivel foglalkozó filozófia, és ehhez kapcsolódóan a jog alapjaival foglalkozó jogfilozófia az, amely itt nem elégedhet(ne) meg a pontosság jelenlegi fokával. Illetőleg jogosan merül fel az az ellenvetés, hogy az Arisztotelész óta eltelt időben sokat változott az, hogy a létezés egyes területein mekkora bizonyossággal elégszünk meg. Ami annak idején elég lehetett, ma már nem biztos, hogy az.

Véleményem szerint e kérdés, nevezetesen, hogy az ember által tapasztaltból kikristályosítható-e az örök, változatlan és egyetlen törvény, megoldatlansága vagy esetleges megoldhatatlansága nem feltétlenül problematikus az értelmes (boldog) emberi létezés szempontjából. Éppen ebben a soha véget nem érő, nyílt feszültségben rejlik Isten végtelen jósága, az, hogy értelemmel ajándékozott meg bennünket. A felé való újbóli és újbóli nekirugaszkodástól lehet boldog az életünk. Persze ebben az örök, sziszifuszi nekirugaszkodásban rejlik a legerősebb kísértés az élet értelmének tagadására is. E fáradozás is jobb azonban a végső, abszolút igaz válasz biztos birtoklásánál, amely az értelem biztos halálát jelentené: *Il faut imaginer Sisyphe heureux*.¹⁹

Bizonyos értelemben jó az, ha az abszolút válaszok nem egyértelműek számunkra, mert elképzelhető egy olyan scenárió, amelyben az emberi intrúzió következtében megcsonkított és deformált természet adta kietlen objektív feltételek között végzetes egyszerűséggel lehet majd végleges válaszokat megfogalmazni. Valószínű, hogy egyikünk sem szeretne egy ilyen világban élni, illetve, hogy egy ilyen világ már nem tartalmazná azokat a peremfeltételeket, amelyek között a méltóságteljes emberi létezés elképzelhető.

Waldstein szerint a forrásokban nem található arra utalás, hogy az ókori jogtudósok között vita lett volna a természetjog alapkérdéseit illetően.²⁰ Meglátásom szerint azonban legalább egy helyen találhatunk ilyen nézeteltérést, maga a vita pedig nemhogy el nem hanyagolható, hanem esszenciálisan fontos a naturalista elmélet örökérvényűségének tétele szempontjából. Ez a hely pedig Gaius *Institutiones* című művében található,²¹ ahol Gaius a *naturalis ratio* szerinti tulajdonszerzési módok közé sorolja azt az esetet, amikor idegen anyag feldolgozásával új dolog jön létre. Vitatott volt, hogy az anyag tulajdonosa vagy a feldolgozó lesz a létrejött új dolog tulajdonosa, de abban egyetértés uralkodott a jogtudósok között, hogy új dolog jött létre, amin új tulajdon keletkezett, csak a tulajdonos személye volt kérdéses. A *naturalis ratio* tehát nem adott egyértelmű választ erre az esetre, hiszen ahogy igaz, hogy az új dolog a nyersanyag nélkül nem jöhetett volna létre, ugyanúgy igaz is, hogy a feldolgozó aktivitása is nélkülözhetetlen volt a *nova res* keletkezéséhez.

¹⁷ Kelsen, Hans: *Recht und Logik*. In Adolf Julius Merkl – Alfred Verdross (Hrsg.): *Die Wiener rechtstheoretische Schule*. Schriften von Hans Kelsen, II. Europa und Anton Pustet, Wien, 1968, 1470. p. Idézi Waldstein: i.m. 38. p.

¹⁸ Aristoteles: *Eth. Nic.* 1, 1; 1094b 11-27. Idézi Waldstein: i.m. 73. p.

¹⁹ Camus, Albert: *Le Mythe de Sisyphe*. Gallimard, Paris, 1942, 185. p.

²⁰ Waldstein: i.m. 73. p.

²¹ Gai. 2, 79.

Pontosan ebben, az embernek az őt körülvevő természetet (*natura*) megváltoztató tevékenységében (*fabricatio*) rejlik a mi szempontunkból releváns probléma. Nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy az egyre expanzívabbá váló emberi beavatkozás végül is a természetes adottságok olyan fokú megváltoztatását eredményezi, amelyben már a régi, „természetes” emberi adaptációk nem megfelelőek és újabbakra lesz szükség. A megváltoztatott természet „visszaüt” a kontár mesterre és változásra kényszeríti. Kérdés, hogy ez az alternatíva szerepel-e a nagy, mindent átfogó „természetes” világtrend rendszerében? A technológia elterjedésével egyre valószínűtlenebbé válik a visszafordulás lehetősége. A technika által okozott problémákat az emberiség még szofisztikáltabb technológiai beavatkozásokkal próbálja meg kezelni. Nyilván ennek határai nehezen megjósolhatóak, de a veszély nem csak az emberi és természeti erőforrások, az emberi fegyelem és szaktudás feltételezhető korlátoltságában rejlik. Sokkal inkább abban, hogy e rendszer logikájának középpontjában a materiális hasznosság áll, márpedig korántsem valószínű, hogy az egyre költségesebb, de az emberi élethez nélkülözhetlenné váló technológia létrehozatalának és fenntartásának hasznossági görbéje egyezést mutatna minden élő ember számára. Egyeseknek megadatik majd, másoknak pedig nem. Ebből a siralmas világból azonban – Heideggerrel szólva – „*nur noch ein Gott kann uns retten.*”²²

²² Spiegel-Gespräch mit Martin Heidegger: Der Philosoph und das dritte Reich, In Spiegel 23/1976, 193. pp. Az interjú magyar fordítását ld. Heidegger, Martin: „Már csak egy Isten menthet meg bennünket...” (ford.: Krémer Sándor). In Heidegger, Martin: Bevezetés a metafizikába. Jegyzetek és szövegek Martin Heidegger Bevezetés a metafizikába című művéhez. Ikon Kiadó, Budapest, 1995, 7-15. pp.